

---

**П.В.Кутуєв,**  
доктор соціологічних наук,  
професор Національного університету “Києво-Могилянська академія”

### **СУЧАСНА АМЕРИКАНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ПРОГРАМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ\***

Свого часу я вже порушував тему дослідницької програми модернізації (далі у тексті статті ДПМ) в цілому та неодноразово звертався до її окремих представників, маючи на меті актуалізацію / реінтерпретацію ідей цього напрямку та їхній синтез зі здобутками інших соціологічних шкіл, відтак закладаючи інтелектуальний підмурівок застосування “традиції модернізації” для аналізу лєнінських / постлєнінських трансформацій. Воднораз відкритим залишається питання про *сприйняття та оцінку* ДПМ у надрах західної академічної спільноти, яка власне і була її творцем. На рівні соціологічної теорії ідеальнотиповими полюсами оцінки теорії модернізації є публікації І.Валерстайна та Е.Тіріак’яна: фундатор світ-системного аналізу діагностував інтелектуальну смерть мислення у рамках модернізаційного дискурсу понад 30 років тому, натомість Тіріак’ян, зважаючи на зникнення лєнінізму, закликав уповні скористатися теоретико-методологічним потенціалом цієї парадигми. Валерстайн аргументував своє негативне наставлення до ДПМ, посилаючись на сконструйовані та проінтерпретовані ним феномени, які, на переконання директора Центра ім. Ф.Броделя, засвідчували ідейне та ідеологічне фіаско теорії модернізації. За його дошкульно-іронічним вердиктом, у повоєнну епоху “західні вчені, перед якими стояло завдання “впоратися” зі світом, що змінювався, винайшли такі феномени, як розвиток, третій світ та модернізація. ...На зміну старим, образливим, термінам прийшли нові. Відсталі нації стали тепер слабозвиненими. Жовта орда – це тепер третій світ. Прогрес більше не ототожнювався з вестернізацією. Тепер з’явилася можливість модернізуватися “стерильно”. Більше того, ці нові концепції запропонували надію. Зрозуміло, що Африка не винайшла колеса, що азійські релігії були фаталістичними, що іслам проповідував пасивність та покору, що латиноамериканці характеризувалися сумішшю рас та браком підприємницької бережливості; але тепер можна потверджувати, що всі ці невдачі були не біологічними, а суто культурними” [1, 107]. Інакше кажучи, на погляд Валерстайна, теорія модернізації запропонувала не розв’язання реальних проблем, породжених капіталістичною світ-системою, а лише ілюзію такого розв’язання, створивши утопічний образ “землі обітваної”, шлях до якої торували “далекозорі еліти”, “місцевий еквівалент кальвінізму”, “альтруїстична допомога ззовні” тощо .

Своєю чергою, Е.Тіріак’ян звернув увагу на фундаментальний гандж Валерстайна – останній прирівняв кризу капіталізму до переходу до соціалізму у світ-системному масштабі – та висунув власну альтернативу: не “поховати” модернізаційний аналіз, а відродити його, позаяк у рамках модерну існують універсальні виклики (як-от криза легітимності), і ці проблеми не мають виключної “прив’язки” до конкретних політичних режимів. Ба більше, банкрутство державного соціалізму вимагає розробки нової парадигми; саме цю функцію може виконати “неомодернізаційний аналіз” з його акцентацією на волюнтаристській дії, на усвідомленні “меж зростання” та визнанні існування численних центрів модерну, які постійно змінюються [2, 173-175].

Як бачимо, для соціологів, зосереджених на конструюванні власних теорій та на їхньому застосуванні, оцінка ДПМ завжди була контрверсійним питанням. Ця суперечливість не зводиться виключно до дебатів щодо спрямування змістовних аргументів теорії модернізації, вона також заторкає її ідеологічне наповнення та

репутацію творців. Важливість репутації науковців для успішного поширення їхніх ідей вдало ілюструє ставлення Т.Парсонса до інституціоналістів. Працюючи над своєю “Структурою соціальної дії” (1937), яку він задумав як магістральний для соціологічного теоретизування трактат (Ч.Камік навіть назвав її Magna Carta соціології), Парсонс відмовився від включення інституціоналістів до реєстру своїх предтеч. Ця відмова не мала своїм опертям ідейну незгоду Парсонса з інституціоналістами, позаяк деякі з них були його викладачами в Амгерстському коледжі та спричинилися до переорієнтації тодішнього студента Парсонса з біології на соціальні науки. Прикметно, що “послання” інституціоналістів та Парсонса в “Структурі соціальної дії” були суголосні у площині їхніх змістовних поглядів, наголошуючи на ролі цінностей та норм як фундаментальних засад соціального порядку. Але занепад репутації інституціоналістів під шквалом критики неокласичної економіки, яка набула статус гегемоністичної дослідницької програми впродовж кінця 1920-х – початку 1930-х рр., змусив Парсонса відмовитися від посилань на роботи мислителів, яких він по праву міг назвати своїми однодумцями. Згідно інтерпретації Ч.Каміка [див.: 3], Парсонс за будь-якої ціни прагнув уникнути навіть потенційних загроз своєму теоретичному “посланню”, тому він назвав своїми предтечами лише тих мислителів, які одночасно відповідали двом критеріям: 1) підпадали під дію Парсонсової “тези про конвергенцію” (тобто переймалися роллю цінностей в соціальній інтеграції); 2) мали бездоганну репутацію та непомильний авторитет у своїй іпостасі науковців у тодішній американській академічній спільноті.

Приклад з Парсонсом виокремлює всю важливість врахування ідейного змісту дослідницьких програм, їхнього ідеологічного спрямування та загального соціального – у Парсонсовому розумінні – контексту, оцінюючи сприйняття тої чи тої інтелектуальної традиції.

Виникнення ДПМ було пов’язане зі змінами у світовому балансі сил унаслідок процесу розпаду колоніальних імперій та постання нових незалежних держав на підмурівках старих суспільств; поза тим, кожна з конкуруючих у світі систем – ленінізм і лібералізм – пропонувала своє бачення блага майбутнього і шляхів його досягнення третім світом (див. докладніше про ДПМ та її стадії розвитку: [3, 66-147]). За американським дослідником Г.Алмондом, “нові” нації, що “виникали”, “розвивалися” або, навпаки, рухалися регресивною спіраллю “слаборозвиненості”, потраплялися першою фазою ДПМ у контексті ідей Просвітництва та західної соціальної теорії. Науковці таким робом здійснювали проекцію західного досвіду “зрілого” модерну на країни, які віднедавна вивільнилися від колоніалізму та експлуатації, накидаючи їм візію “прогресу” з її обіцянкою поширення знань, технологічного розвитку, досягнення вищих стандартів матеріального добробуту, постання ліберальних політичних систем, що підкоряються верховенству права. Для вчених, яких єднала перша фаза ДПМ, факт здобуття політичного суверенітету колишніми колоніями автоматично означав припинення їхніх взаємин нерівного економічного й політичного обміну з першим світом, тобто вчорашньою метрополією. Тож не диво, що деякі з дослідників, які застосовували категорії теорії модернізації для аналізу суспільств, що розвиваються, – такі, як С.Гантінгтон, Л.Пай, В.В. Ростоу – брали активну участь у витворенні політики щодо суспільств третього світу, яка переслідувала мету утримати ці країни в орбіті американського впливу, та працювали в таких інституціях, як Рада національної безпеки та Державний департамент США. Така співпраця була особливо популярною за часів адміністрації Дж.Кеннеді – його адміністрація розпочала енергійну боротьбу за вплив на третій світ. Вчені були не лише консультантами урядових інституцій, вони навіть обіймали ключові посади, як це було у випадку Ростоу, котрий був заступником радника президента із національної безпеки, а згодом очолив раду із планування політики Держдепартаменту.

Сьогодні, попри існування величезної кількості джерел, підготовлених як у надрах ДПМ, так і її опонентами, залишається нез'ясованим, яким є сприйняття цієї школи в західній історіографії соціології. Варто додати, що історіографічні роботи – окрім уможливлення точнішого розуміння автентичних ідей та контексту їхнього виникнення – також суттєво впливають на формування репутації певного напрямку, а відтак – на його популярність та впливовість. Парадоксально, але в українській соціально-науковій літературі назагал відсутні окремі розвідки, присвячені саме цій проблематиці.

Отже, я спинюся на ідентифікації панівних тенденцій у сучасній західній історіографії ДПМ та запропоную її типологію. Таке дослідження сприятиме адекватнішому розумінню інтелектуальних, ідеологічних, соціально-політичних й економічних витоків ДПМ, що, своєю чергою, спричинятиметься до коректнішого й продуктивнішого використання комплексу ідей, пов'язаних із ДПМ в українському академічному контексті.

Впродовж останніх років історичний розвиток ДПМ став предметом аналізу низки американських суспільствознавців. До найвизначніших – з огляду на багатство своєї джерельної бази, широту охоплюваного хронологічного періоду та широкоюсяжність своїх висновків – можна залучити розвідки Д.Блекмера, М.Летхема, Н.Гілмана [див.: 4, 5, 6] та ряд публікацій, які порушують тему взаємодії поміж американським урядом й університетами за часів холодної війни, тобто періоду формування, розквіту та кризи дослідницької програми модернізації [див.: 7, 8, 9, 10]. Деякі з цих робіт є, певною мірою, розвитком, уточненням та наповненням емпіричним змістом Франкової тези про ДПМ, як інструментального породження холодної війни (що, звісно, автоматично девальвувало її інтелектуальну вартість [11, 12]).

Симптоматично, що першим про небезпеку експансії американського військово-промислового комплексу висловився президент США Д.Ейзенхауер у своєму прощальному зверненні до співгромадян. Ейзенхауер вказав на загрозливі наслідки військово-промислового комплексу для академічної спільноти: самотній мислитель-винахідник поступився місцем групам дослідників, натомість висока вартість проведення досліджень зумовила трансформацію вільного університету: урядові контракти стали заміном інтелектуальної допитливості. Відтак, перетворення державної політики (public policy) на заручника науково-технологічної еліти стає природним політичним вислідом такого стану речей [див.: 13, 1035- 1040]. Вочевидь Ейзенхауєрові протиставлення класичного університету як спільноти абсолютно вільних вчених-індивідуалістів, які до того ж є ідеалістично зорієнтованими, з одного боку, та породженого холодною війною механістичного космосу – з іншого, є ідеалізацією реального стану речей, позаяк щільна співпраця уряду з академією розпочалася ще за часів Другої світової війни. К.Сімпсон, маючи за опертя Ейзенхауєрові розмисли, запроваджує поняття “військово-промисловий-академічний комплекс”, яке покликане унаочнити й концептуалізувати підпорядкування соціальних наук імперативам холодної війни, зокрема антикомуністичним настроям та політичному втручанням до життя академічної спільноти. Водночас, його дослідження демонструє, що тип “університету доби холодної війни” – тобто формування тісного зв'язку поміж урядовими інституціями та університетами – постав задовго до самої холодної війни та був породжений факторами, які не зводяться до глобального протистояння лібералізму та ленінізму. Інша річ, що холодна війна стала апофеозом такої співпраці, обернувши її на феномен повсякденного життя, свідками якого ми є і сьогодні.

Мислителі лівої орієнтації (як-от Валерстайн, Хомскій) головно зацікавлені у демонстрації репресивності, притаманній академічним інституціям тієї доби, проте надані їхніми співавторами дані незрідка спростовують цю струнку ідеологічну картину, позаяк діяльність урядових інституцій переважно мала аполітичний характер, підкоряючись власним – бюрократичним – уявленням про ефективність науково-дослідницької роботи.

Лева частка урядового фінансування припадала на природничі науки (у 1960-х рр. уряд США витрачав у середньому 1,5 млрд. доларів на підтримку досліджень [див.: 14]), отже, суспільствознавці були змушені залучати фінансування з боку приватних фондів, що уможливило реалізацію амбітної програми “регіональних студій” (area studies), на ниві яких власне і постала теорія модернізації: саме вихідці з цієї сфери знання кинули виклик гегемонії євроцентризму у суспільствознавстві та незрідка підважували панівні теорії соціальних утворень, політичної динаміки та культурних конструкцій, використовуючи нові дані та творчо їх інтерпретуючи. Серед найвизначніших представників area studies були і Б.Андерсон з “Уявними спільнотами”, і Л. та С.Рудольфи з “Модерністю традиції”, і К.Гірц з “Театральною державою”, і Г.О’Доннел з “Бюрократичним авторитаризмом”, і Дж.Скот зі “Зброєю слабких” (історія розвитку area studies усебічно проаналізована в інформативній розвідці американських вчених [15]).

Слід зазначити, що дослідження, виконані у рамках регіональних студій дисциплінарно та зорієнтовані на ДПМ теоретично, вирізнялись своєю динамічністю та відповідністю Лакатосовим критеріям прогресивної дослідницької програми. Натомість Валерстайн, черговий раз офіруючи емпіричний рівень пізнання заради досягнення власних ідеологічних цілей, визначає появу регіональних студій – а, відповідно, й спільноти вчених-модернізаторів – як вислід ініціативи виключно згори. Не заперечуючи факту існування щільного зв’язку поміж спільнотами науковців та творців політики (policy-makers), – приміром, В.Ростоу написав книжку “Динаміка радянського суспільства” на замовлення та за фінансової підтримки ЦРУ [див.: 16, 241] – вважаю недоцільним редукувати мотиви дослідницької діяльності виключно до геополітичних калькуляцій. Скажімо, сам Валерстайн сформувався як науковець, по-перше, у рамках area studies (його першим фахом була африканістика), по-друге, він був неодноразовим отримувачем грантів, скориставшись інституціями холодної війни для розробки та реалізації власної візії. Інакше кажучи, дані беззаперечно свідчать на користь твердження про систематичну співпрацю науковців з американськими державними установами, ба навіть – спецслужбами, але сам факт такої співпраці не дає підстави для автоматичного заперечення концепцій, витворених як вислід зв’язку поміж політикою, грантодавцями й науковцями. Водночас подібна співпраця, за визначенням, не могла не заторкнути такого проблемного питання, як взаємодія поміж політичними цілями й задекларованою орієнтацією науки на свободу від оцінок. Так, націлений на вивчення чинників громадянських воєн та партизанських рухів у країнах третього світу проект “Ланцелот”, започаткований у 1964 р. міністерством оборони США, викликав вельми неоднозначну – переважно негативну – реакцію громадськості (докладніше див.: [17, 18, 19]). Заплановані витрати на цей проект дорівнювали б 6 млн. доларів США, але вже у 1965 р. проект було припинено через звинувачення на адресу його ініціаторів та учасників у приховуванні джерел фінансування та реальних завдань “Ланцелоту” (вочевидь, практично-політична орієнтація ДПМ не могла не вплинути на її інтелектуальний профіль). Оборонне відомство США було налаштоване на отримання інформації, організованої за моделлю природничих наук, тобто фактологічну та кількісну. Без сумніву, підходом, який відповідав цим вимогам, був біхевіоризм: він поєднував здобутки психології та математичні методи, наголошуючи на емпіричності й “інклюзивності” досліджень (тобто задекларував нехтування такими факторами, як раса та етнічність) та фокусує на розробці засобів, що сприяли б як індивідуальній адаптації до соціальних змін, так і керуванню цими змінами. Сподівання, які науковці та державні інституції 1960-х рр. поклали на біхевіористське потрактування соціальних феноменів, виразно помітні в назві й змісті статті Ч.Брея “На шляху до розробки технології людської поведінки задля оборонних цілей” [20], а так само й у звіті дорадчого комітету з науки при президенті США, який проголосив, що “до прогресу в науках про поведінку спричинилися процеси спостереження, експериментування та відстеження й уточнення робочих гіпотез. Поза

всяким сумнівом, основні наставлення та стратегії фізики та біології знайшли своє місце у рамках наук про поведінку” [21, 238]. Відтак, ДПМ водночас була і продуктом епістемологічної революції в американських соціальних науках у повоєнний період, і учасником цієї революції. Своєю чергою, американські політичні та державні діячі доби холодної війни відповідали суспільствознавцям взаємністю, – за парадигматичним висловом міністра оборони США Р.Макнамари, Перша світова війна була війною поміж хіміками, Друга – фізиками, натомість холодна – поміж суспільствознавцями [цит. за: 22, 79].

Американський дослідник М.Летхем доводить, що до ідеї модернізації в її іпостасі ідеології та підґрунтя політики стосовно країн третього світу вдавалися політики й державні діячі. Спираючись на роботи К.Гірца, Е.Саїда та М.Фуко, цей науковець ідентифікує механізми взаємовпливу динаміки влади й соціально-наукових ідей: ДПМ стала когнітивною системою координат, крізь яку американські науковці та державні діячі / військові сприймали події у світі, що розвивався. Так, громадянські конфлікти у постколоніальних країнах незрідка апріорно потрактовувалися в універсальних термінах зіткнення прибічників свободи *versus* радянські “маріонетки” (приміром, Г.Кісенджер саме у такий спосіб пропонував розглядати громадянську війну в Анголі поміж промарксистським Народним рухом визволення Анголи (MPLA) А.Нетто, з одного боку, та Національним фронтом визволення Анголи (FNLA) Г.Роберто й Національним союзом повного визволення Анголи (UNITA) Ж.Савімбі – з іншого [див.: 23]).

За версією Летхема, ДПМ надихнула політиків 1960-х рр. на такі ініціативи, як створення Альянсу заради прогресу (організації, пріоритетним для якої був розвиток латиноамериканських країн), Корпусу миру (полем його діяльності став увесь третій світ) та програма стратегічних поселень у В’єтнамі. “Ідеологічність” концепції модернізації була очевидною: невдачі політики, натхненниками якої були її теоретики, пояснювалися не помилками парадигми, а несприятливою ситуацією, яка унеможливлювала реалізацію назагал правильних ініціатив. Ідеалізуючи американський соціум, ДПМ відтворювала певні риси імперської свідомості європейських колоніальних метрополій, водночас наголошуючи на необхідності розбудови нації, соціальної мобілізації та економічного розвитку соціумами третього світу. Водночас Летхемів опис піднесення ДПМ хибує односторонністю, позаяк він презентує теорію модернізації як беззаперечного гегемона, засадничою рисою якого була одностайна монолітність леніністського зразка, а відтак ігнорує розмаїту палітру підходів до осягнення проблем третього світу американськими науковцями. За промовистий приклад може правити ситуація у В’єтнамі, яка інтерпретувалася американськими дослідниками на основі щонайменше трьох концептуальних кластерів: консервативного “народництва”, ліберального націоналізму та бюрократичного авторитаризму [докладніше див.: 22].

Н.Гілман, у своїй ретельно задокументованій версії становлення, експансії та того, що він іменує колапсом ДПМ, аналізує динаміку цієї інтелектуальної традиції у контексті холодної війни, тоді як Д.Блекмер зосереджується на повсякденній діяльності важливого осердя розробки ДПМ – Центру міжнародних студій Масачусетського інституту технологій. Летхем та Гілман оперують у площині поміркованого лібералізму (зрештою, Гілман навіть пропонує “актуалізувати найкращі елементи модернізаційної теорії зразка 1950-х рр. – її візію світу, який є більш здоровим, багатим, рівним та демократичним” [6, 276]), натомість М.Буравой [24] із притаманним йому радикалізмом закликає протиставити спробам відродити теорію модернізації нову соціалістичну теорію.

Поінформованість про дебати у царині історіографії соціальної теорії також є ефективним “антидотом” проти конструювання алогічних схем розвитку дослідницької програми модернізації, схем, які виразно дисонують із фактами (свавільно-некомпетентне потрактування історії ідеї модернізації переконливо засвідчують публікації В.Горбатенка, Г.Зеленько та О.Ткача). Ба більше, дискурс про модерн – та вужче – осмислення історії

концептуалізації цього феномена є елементом проекту модерну. Дані, накопичені істориками ДПМ, закладають підвалини для вироблення збалансованішого погляду на цю традицію, погляду, здатного зафіксувати її багатовимірність та неоднозначність з огляду на взаємодію дискурсивних та ідеологічних елементів в її картині світу. Окрім того, залучення до наукового дискурсу нових джерел, дотичних до розвитку ДПМ, та реінтерпретація наявної інформації уможливають обґрунтоване зречення від потрактування цієї парадигми у дусі софістсько-просвітницького раціоналізму, тобто як вповні раціонального конструкту, породженого потребою в легітимації status quo, суть якого є в безпрецедентній нерівності. Достоту так само втрачають свою переконливість і чисті апології ДПМ (взірцевим тут є Фукуямав трактат [25]), натомість вчені отримують у своє розпорядження інформацію, що проливає світло на прогресивні й дегенеративні, репресивні й емансипаторські елементи дискурсу модернізації.

Резюмуючи, вважаю, що історіографічні підходи до ДПМ слід класифікувати у такий спосіб: ліворадикальні інвективи (типовими представниками якого є Буравой та Валерстайн), ліберальна критика (Летхем, Гілман) та поінформована апологія (Д.Блекмер).

## ЛІТЕРАТУРА

\* Редагування та коректура цієї статті належать її авторіві.

1. *Wallerstein I.* The Essential Wallerstein. – N.Y., 2000.
2. *Tiryakian E.* Modernisation: Exhumetur in Pace (Rethinking Macrosociology in the 1990s) // *International Sociology.* – 1991. – V. 6, № 2.
3. *Camie C.* Reputation and Predecessor Selection: Parsons and the Institutionalists // *American Sociological Review.* – 1992. – V. 57, № 4.
4. *Кутуєв П.В.* Концепції розвитку та модернізації: еволюція дослідницьких програм соціологічного дискурсу. – К., 2005.
5. *Blackmer L.M.* The MIT Center for International Studies. The Founding Years, 1951 – 1969. – Cambridge, 2002.
6. *Latham M.* Modernization as Ideology. – Chapel Hill; L., 2000.
7. *Gilman N.* Mandarins of the Future: Modernization Theory in Cold War America. – Baltimore; L., 2003.
8. *Chomsky N. et al.* The Cold War and the University: Towards an Intellectual History of the Postwar Years. – N.Y., 1997.
9. *Frank A.G.* The Cold War and Me // *Bulletin of Concerned Asian Scholars.* – 1997. – V. 29, № 3.
10. *Lowen R.* Creating the Cold War University: The Transformation of Stanford. – Berkeley, 1997.
11. *Universities and Empire: Money and Politics in the Social Sciences during the Cold War.* – N.Y., 1998.
12. *Кутуєв П.В.* Соціологія та ідеологія в соціологічному дискурсі: випадок Андре Гундера Франка // *Наукові записки. Збірник.* – К., 2003. – Вип. 24.
13. *Eisenhower D.D.* Farewell Address // *Public Papers of the Presidents: Dwight D.Eisenhower.* – Washington, DC, 1960.
14. *Geiger R.* Research and Relevant Knowledge: American Research Universities Since World War II. – N.Y., 1993.
15. *The Politics of Knowledge: Area Studies and the Disciplines.* – Berkeley, 2003.
16. *Rostow W.W.* Development: The Political Economy of the Marshallian Long Period // *Pioneers in Development.* – N.Y., 1984.

17. *Madian A.L., Oppenheim A.N.* Knowledge for What? The Camelot Legacy: The Dangers of Sponsored Research in the Social Sciences // *British Journal of Sociology*. – 1969. – V. 20, № 3.
18. *The Rise and Fall of Project Camelot: Studies in the Relationship Between Social Science and Practical Politics*. – Cambridge, 1967.
19. *Solovey M.* Project Camelot and the 1960s Epistemological Revolution: Rethinking the Politics-Patronage-Social Science Nexus // *Social Studies of Science*. – 2001. – V. 31, № 2.
20. *Bray C.* Toward a Technology of Human Behavior for Defense Use // *American Psychologist*. – 1962. – V. 17, № 8.
21. *Strengthening the Behavioral Science* // *Science*. – 1962. – V. 136.
22. *Marquis J.* The Other Worries: American Social Science and Nation Building in Vietnam // *Diplomatic History*. – 2000. – V. 24, № 1.
23. *Gleijeses P.* Moscow's Proxy? Cuba and Africa 1975–1988 // *Journal of Cold War Studies*. – 2006. – V. 8, № 4.
24. *Burawoy M.* The End of Sovietology and the Renaissance of Modernization Theory // *Contemporary Sociology*. – 1992. – Vol. 21, № 6.
25. *Fukuyama F.* *The End of History and the Last Man*. – N.Y., 2002.